

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

КОВАЛІВ ПЕТРО МИХАЙЛОВИЧ

УДК 23+225

БІБЛІЙНА ТА РАННЬОПАТРИСТИЧНА ТЕОЛОГІЯ ВІДКУПЛЕННЯ

Спеціальність 09.00.14 – богослов'я

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
ЧОРНОМОРЕЦЬ Юрій Павлович,
професор кафедри богослов'я
та релігієзнавства Національного
педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
САГАН Олександр Назарович,
провідний науковий співробітник
Відділення релігієзнавства Інституту
філософії НАН України
імені Г. С. Сковороди;

кандидат філософських наук
ГУРА Віталій Олексійович,
академічний декан Української
євангельської семінарії.

Захист відбудеться 7 травня 2021 року о 14:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова,9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул.Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 7 квітня 2021 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Християнство є насамперед сотеріологічною релігією. Сотеріологія займає центральне місце серед усіх християнських доктрин і служить наріжним каменем і зв'язуючим елементом будь-якої християнської теології. В свою чергу, головне місце в християнській сотеріології посідає вчення про відкуплення – спасительну діяльність Ісуса Христа, звершену через Його смерть і воскресіння. Саме хрест є символом християнства, а хресний подвиг Ісуса Христа є центром головного проголошення християнської віри – Євангелії. Однак для християнства важливим є не лише ствердження факту смерті Ісуса Христа на хресті та Його воскресіння з мертвих, але й проголошення змісту і значення цієї події для людства. Саме тому розкриття сенсу жертви Христа є центром всього християнського богослов'я.

Проте саме в цій сфері богослов'я існує серйозна проблема. Незважаючи на всю важливість цієї теми для християнської віри, серед християнських конфесій немає єдиної позиції в питанні богословського осмислення та представлення змісту жертви Христа на хресті. Протягом історії Церкви богослови пропонували різні «теорії відкуплення». У протестантському богослов'ї домінуючою теорією відкуплення завжди була і залишається «теорія замісного покарання», яка часто представляється як єдино правильний погляд на смерть Христа. Попри поширеність названої теорії серед євангельських віруючих, вона має серйозні концептуальні, богословські й моральні проблеми.

Цікаво, що серед альтернатив, які пропонуються в царині західного богослов'я відкуплення, практично не розглядається онтологічний підхід, який має не тільки міцну біблійну основу, але також є справді головним традиційним поглядом у ранньопатристичній літературі та є складовим елементом розуміння відкуплення у всіх основних богословських традиціях християнства. На Заході такий підхід часто або загалом не знайомий, або його інтерпретують як так звану «фізичну теорію» відкуплення, яка підкреслює Воплочення Христа, а не Його смерть і воскресіння, тому часто ідеї, пов'язані з цим підходом, відкидають, не погоджуючись із таким способом тлумачення відкуплення. Онтологічний підхід частково згадується в роботах низки православних і навіть деяких протестантських богословів, але часто йому бракує чіткого зрозумілого цілісного і всестороннього представлення. Особливою проблемою є те, що практично не зустрічаємо чіткого обґрунтування цієї перспективи на основі Писання. На сьогодні немає жодної роботи, де би було чітко представлено, як ідеї онтологічного підходу співвідносяться зокрема з біблійними метафорами відкуплення та з біблійним богослов'ям відкуплення в цілому.

Для багатьох протестантів цей підхід загалом може виглядати як такий, що викликає мало довіри через те, що багато його прибічників ігнорують або навіть прямо відкидають юридичні метафори відкуплення та спасіння, які стали особливо важливі для протестантизму і які мають своє місце як в Писанні, так і в творах Отців Церкви. Однак саме онтологічний підхід наділений найбільшим потенціалом стати об'єднуючим поглядом для всіх християнських конфесій, який має тверде підґрунтя в Писанні й займає центральну позицію в творах ранніх богословів та Отців Церкви. На нашу думку, тільки в межах онтологічного підходу можливо сформулювати

цілісний концепт спасіння, який буде здатним гармонійно узгодити різноманітні біблійні метафори, що описують Христове відкуплення. На жаль, на сьогодні не існує жодної роботи, яка би змоделювала концепт на базі онтологічного підходу та здійснила таку інтеграцію.

Однак є ціла низка причин, чому таке завдання досі не було здійснене. Окрім історичних та браку міжконфесійного богословського діалогу, існує комплекс питань у сфері систематичного та біблійного богослов'я, на які потрібно звернути увагу, оскільки їх впорядкування допоможе здійснити подібну інтеграцію.

Передусім, слід звернути увагу на сотеріологію в цілому та місце концепту відкуплення в ній. На жаль, у багатьох роботах із відкуплення бачимо цілу низку проблем у цій сфері. Досі не існує чітко визначених сотеріологічних термінів, якими описуються ті чи інші аспекти вчення про спасіння. Натомість, маємо такі терміни як «відкуплення», «спасіння», «примирення» та інші, які можуть мати різні значення не тільки в Писанні, але і в роботах богословів. Однак проблема з сотеріологічною термінологією є лише одним із проявів більш глибокої проблеми – різного розуміння спасіння і його аспектів в окремих богословських традиціях. Неможливо сформулювати правильне розуміння відкуплення і його місця в загальній сотеріології, якщо не маємо конкретної картини чи якщо вона незрозуміла, нечітка, неповна або спотворена. Тому для вирішення проблеми в сфері відкуплення необхідно чітко представити цілісну багатогранну біблійну картину того, що найчастіше в Писанні називається «спасінням», і показати місце відкуплення в контексті «спасіння». На наше переконання, без вирішення цих питань практично неможливо прийти до чіткості в формуванні концепту відкуплення. Цілісна сотеріологія є важливим контекстом вчення про відкуплення.

Однак сотеріологія є тісно пов'язана з іншою надзвичайно важливою сферою богослов'я – гамартіологією. Саме вчення про гріх закладає основу для вчення про спасіння, вказуючи на вирішення проблеми гріха і його наслідків. Існує загальна згода, що відкуплення є визволенням людини від проблеми гріха. У цій сфері, подібно до сотеріології, простежуємо тенденцію до редукціонізму, коли певний ключовий термін зводиться до одного простого описання. Однак у контексті Святого Письма бачимо, що поняття «гріх» є багатограним комплексним поняттям, яке може мати різні значення, що в нашій мові, як правило, передаються різними словами. Тому, коли говоримо, що Христос «відкупив від гріха», «спасає людей від гріха», то важливо звернути увагу на те, про який саме аспект багатогранного поняття «гріх» йдеться. Неможливо говорити про зміст «відкуплення від гріха», якщо у нас немає чіткого розуміння, що маємо на увазі під словом «гріх» у певному контексті. Правильна гамартіологія є основою чіткого вчення про відкуплення.

Третє важливе питання для формування вчення про відкуплення – це ідея нарративу. Можемо помітити, що практично кожна теорія відкуплення має свій базовий нарратив, який показує, як смерть і воскресіння Христа вирішують проблему «гріха». Майкла Рут вказує на те, що в сотеріології не можемо обійтися без нарративу, оскільки будь-яка сотеріологія буде описувати стан проблеми людини, стан звільнення від цієї проблеми та шлях її вирішення, що є складовими елементами будь-якого нарративу. На нашу думку, один із ключів до формування

цілісного біблійного концепту відкуплення є повернення до центрального нарративу відкуплення, який представлений у першоапостольській керигмі. Саме цей нарратив представляє центральну форму і задає контури новозавітному вченню про відкуплення.

І врешті, одна з найголовніших сфер, без якої неможливе будь-яке якісне дослідження в сфері вчення про відкуплення, – це правильний підхід до формування богословського вчення, особливо в контексті роботи з біблійними метафорами. На жаль, через відсутність визначеної методологічної основи для роботи з біблійними і богословськими метафорами та концептами протягом історії Церкви виникало дуже багато неправильних, обмежених, спотворених варіантів інтерпретації метафор Писання, особливо у вченні про відкуплення. На жаль, у сучасному біблійному та систематичному богослов'ї дослідження ролі метафори в формуванні богословського вчення потребує більш глибокого дослідження. Критикуючи неправильне використання біблійних метафор у тому чи іншому погляді, рідко можна зустріти сформований цілісний підхід для аналізу біблійних метафор і формування на їх основі біблійного вчення.

Вирішення цих завдань допоможе підготувати правильну основу, яка закладе підвалини для реконструкції такого концепту відкуплення, який вірно відобразить біблійну та ранньопатристичну перспективу. Формулювання такого концепту відкуплення, який буде прийнятним для всіх християнських конфесій, сприятиме богословському діалогу та зближенню між різними християнськими деномінаціями.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року), відповідно до наукової теми кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903), у межах інтегрованої освітньо-дослідницької програми Центру дослідження релігії НПУ імені М.П. Драгоманова «Сучасне протестантське богослов'я», що розробляється і впроваджується спільно з Євро-Азіатською теологічною асоціацією відповідно до додаткової угоди №1 до договору про співпрацю між НПУ імені М.П. Драгоманова і громадською організацією «Євро-Азіатська теологічна асоціація» від 19 грудня 2015 року.

Метою дисертаційної роботи є комплексне дослідження вчення про відкуплення у новозавітних і ранньопатристичних авторів.

Відповідно до поставленої мети, визначаються такі основні **дослідницькі завдання**:

- представити сьогоднішній стан розвитку християнського вчення про відкуплення та основні проблемні області в цій сфері;

- показати важливу роль і значення метафори в формуванні вчення про відкуплення; вказати на основні богословські проблеми, які виникають при використанні біблійних метафор у формуванні вчення про відкуплення;

- дефініювати такі поняття як «метафори відкуплення», «метафорична модель відкуплення», «теорія відкуплення», «концепт відкуплення» та показати їх особливості й відмінності;

- сформулювати принципи роботи з метафорами для правильної побудови концепту відкуплення в сфері визначення області переносу метафори та підходу до їх тлумачення;

- виокремити основні існуючі підходи до формування вчення про відкуплення та запропонувати найбільш оптимальний підхід, який би уникав існуючих проблем у цій сфері;

- проаналізувати ключові проблемні питання в сотеріології та гамартіології, які стоять на перепоні формування цілісного біблійного концепту відкуплення; показати проблеми у використанні сотеріологічної термінології в богослов'ї та запропонувати спосіб впорядкування її;

- окреслити спосіб представлення цілісної сотеріології та місця відкуплення в ній;

- розкрити суть та значення ключового біблійного нарративу, який описує відкуплення;

- репрезентувати основні історичні й сучасні інтерпретації біблійного вчення про відкуплення; проаналізувати недоліки існуючих класифікацій поглядів на відкуплення та запропонувати класифікацію, яка була би простою, зрозумілою та здатною згрупувати існуючі підходи навколо чітких критеріїв; - систематизувати основні ідеї занедбаного онтологічного підходу до розуміння відкуплення через призму ідей Отців Церкви та сучасних богословів;

- здійснити аналіз основних репрезентантів біблійного концепту відкуплення;

- визначити біблійний концепт відкуплення на основі головних його репрезентантів у Писанні;

- дослідити представлення вчення про відкуплення у ранній патристиці до Афанасія Александрійського включно;

- узагальнити екуменічний потенціал онтологічного підходу до розуміння відкуплення.

Об'єктом дисертаційного дослідження є концепт відкуплення в біблійній та ранньопатристичній сотеріології.

Предметом дослідження є представлення концепту відкуплення в біблійних та ранньопатристичних текстах.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Дисертаційне дослідження має міждисциплінарний характер і виконане на межі богослов'я, біблеїстики, патристики та когнітивної лінгвістики. Для вирішення поставлених завдань автор виходить із загальнометодологічних принципів наукового дослідження та спирається на базові принципи богословської науки: системність, історизм та єдність логічного й історичного. Головними для дисертаційної роботи були принципи класичної та сучасної богословської герменевтики. Методологічний інструментарій класичної і сучасної богословської герменевтики та сучасної

когнітивної лінгвістики дозволяє надати цілісне несуперечливе тлумачення основним ідеям, які використовувалися у біблійних та ранньопатристичних текстах для осмислення вчення про відкуплення. Це, у свою чергу, дозволяє здійснити комплексну історико-теологічну реконструкцію християнського вчення про відкуплення так, як вона була представлена у біблійних і ранньопатристичних текстах. Здійснення реконструкції біблійної і ранньопатристичної онтологічної теології відкуплення уможлиблює надання критичного аналізу аргументів, що використовують сучасні богослови, які приписують біблійним та ранньопатристичним авторам інші, відмінні від онтологічного, підходи.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше в українському богослов'ї здійснено комплексне дослідження біблійного та ранньопатристичного вчення про відкуплення.

Найсуттєвіші наукові результати, які висвітлюють новизну дисертаційної роботи, конкретизуються у таких положеннях:

Вперше:

- чітко представлений онтологічний підхід тлумачення змісту Христового відкуплення;
- проведено аналіз ключових біблійних метафор і метафоричних моделей та інших мовних засобів, які є репрезентантами біблійного концепту відкуплення;
- запропоновано авторський метод дослідження біблійного концепту на основі досліджень біблійної герменевтики і когнітивної лінгвістики;
- репрезентовано богословсько-історичний огляд та аналіз вчення про відкуплення у ранніх Отців Церкви до Афанасія Александрійського включно;
- доведено, що онтологічне розуміння відкуплення як звільнення людської природи від влади смерті й тління, а також дарування людині завдяки воскресінню Христовому участі в Божественних якостях безсмертя і нетління є домінуючим поглядом Церкви перших століть християнства;
- спростована позиція прихильників теорії замісного покарання, яка заявляє про міцне ранньоісторичне підґрунтя свого підходу. В жодного з донікейських християнських письменників, які приводяться ними для доказу цієї позиції, не знайдено ключових ідей і концепцій теорії замісного покарання, не кажучи про цілісне вчення, яке б відображало цю перспективу;
- розкрита важлива роль апостольської керигми як базового нарративу в представленні біблійного вчення про відкуплення та обґрунтована важливість повернення до цього нарративу в дослідженнях про відкуплення;
- виявлено важливість розуміння поняття «гріх» як комплексного біблійного поняття та необхідності розрізнення між його аспектами при формуванні цілісної біблійної сотеріології; виявлено й обґрунтовано, що біблійне поняття «гріх» може служити для опису наслідків гріха; це розрізнення різних аспектів гріха є критично важливим для правильної репрезентації біблійного вчення про відкуплення, оскільки воно є відповіддю на проблему «гріха» в одному з його аспектів;
- представлений спосіб упорядкування різноманітних сотеріологічних термінів, що допоможе більш точно аналізувати та презентувати різноманітні богословські перспективи;
- сформована авторська схема представлення цілісної біблійної сотеріології з

поясненням її ключових елементів та їх зв'язку з біблійною гамартіологією і вченням про відкуплення;

- обґрунтовано важливість використання досягнень сучасної когнітивної лінгвістики для аналізу біблійних метафор та концептів;

- запропоновано і застосовано використання підходу дослідження концепту, запозиченого зі сфери когнітивної лінгвістики, для формування біблійного вчення про відкуплення;

- проведено систематичний аналіз основних проблем, які виникають при тлумаченні та використанні біблійних метафор;

- досліджено відмінність між біблійною метафоричною моделлю та розробленою богословською теорією, побудованою на такій моделі; доведено, що формування богословського вчення на основі богословської теорії є рухом в неправильному напрямку;

- сформульовано принципи для роботи з біблійними метафорами: 1) принципи визначення області переносу метафори чи метафоричної моделі; 2) підхід до правильного тлумачення метафор у контексті формування богословського вчення;

- виокремлено розрізнення між поняттями *історичний нарратив* і *метафоричний нарратив*, а також обґрунтована важливість їх правильного використання в контексті богослов'я відкуплення; сформульовано низку принципів, які допомагають розрізнити в тексті метафоричний нарратив.

Уточнено:

- класифікацію існуючих перспектив і підходів до тлумачення біблійного вчення про відкуплення;

- розуміння понять «модель», «теорія» і «концепт» та відмінностей між ними при формуванні вчення про відкуплення;

- особливості й нюанси різноманітних поглядів ранньої Церкви, які часто у класифікаціях відкуплення групували в одну рубрику «викупу в диявола»;

- різницю між фізичною теорією відкуплення та онтологічною перспективою на відкуплення;

- правильне місце так званих «моральних теорій відкуплення» та лейтмотиву *Christus Victor* у сотеріології.

Набуло подальшого розвитку:

- положення про те, що вихід богослов'я відкуплення з кризового положення можливий лише при поверненні до біблійного та ранньопатристичного світогляду;

- представлення та обґрунтування на основі Писання онтологічної перспективи на відкуплення;

- використання в богослов'ї та біблеїстиці досягнень сучасних досліджень значення і ролі метафор;

- дослідження вчення про відкуплення на основі біблійної гамартіології, що базується на комплексному розумінні поняття «гріх» та розкривається в контексті цілісної біблійної сотеріології.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що вперше представлено ґрунтовне комплексне дослідження християнського вчення про Христове відкуплення в Писанні та ранній патристиці. Репрезентований метод аналізу біблійних метафор і дослідження богословського концепту може слугувати для

подальших дослідження не лише теми відкуплення, але й багатьох інших важливих богословських концептів, зокрема: «хрещення», «причастя», «церква», «освячення» тощо. Відкриття центрального значення онтологічної теорії відкуплення для християнства перших трьох століть дозволяє переосмислити конфесійне богослов'я відкуплення у більш універсальному, екуменічному та діалогічному руслі.

Практичне значення дослідження. Результати, отримані у ході дослідження, можуть бути використані при викладанні богословських, релігієзнавчих і філософських курсів у вищих навчальних закладах, як релігійного, так і світського напрямків, а також для підготовки відповідної навчально-методичної літератури.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою автора. Висновки, положення наукової новизни одержані автором самостійно. Використані в дисертаційному дослідженні ідеї, положення та припущення інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для обґрунтування ідей здобувача.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кафедри богослов'я та християнського служіння Української євангельської теологічної семінарії. Результати дослідження пройшли апробацію під час викладання предметів «Христологія та сотеріологія», «Антропологія та гамартіологія», «Пневматологія», «Огляд Нового Завіту» (Українська євангельська теологічна семінарія, м. Київ; Львівська богословська семінарія, м. Львів; регіональні школи УЄТС та УБС, 2008–2021 рр.); а також під час участі в низці наукових і науково-практичних конференцій, семінарів і колоквиумів, зокрема: Перша Міжнародна науково-богословська конференція «Методології богословських досліджень: проблеми і перспективи» (27-28 квітня 2018 р., м. Київ); Лозанська міжнародна консультація по темі номіналізму (14-18 березня, 2018 р., Рим, Італія); Міжнародна науково-практична конференція «Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності» (8-9 грудня 2017 р., м. Львів); Науково-методичний семінар «Актуальні проблеми сучасної теології» (м. Київ, 23 червня, 2015 р.); Друга міжнародна Лозансько-Православна консультація (вересень, 2014 р., м. Дуррес, Албанія); Літня навчальна програма для дослідників та християнських лідерів (червень-серпень, 2014 р., м. Вітон, США); Міжнародна біблійна конференція «Біблійні дослідження, Захід і Схід: підходи, виклики та перспективи» (м. Львів, 19-20 вересня 2013); Конференція «Служіння в Православній культурі» (квітень, 2013 р., м. Кишинів, Молдова); Консультація по Православно-Євангельському діалогу (1-5 жовтня, 2012 р., м. Афіни, Греція); III Міжнародна науково-практичної конференції з питань духовно-морального виховання учнівської молоді (Житомир, 22-23 березня, 2012).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 7 публікаціях автора, серед яких 4 статті вміщені у фахових виданнях, визначених МОН України, одна – надрукована в іноземному науковому журналі.

Структура й обсяг дисертаційного дослідження зумовлені специфікою об'єкта аналізу та логікою його дослідження, що впливає із поставленої мети і розв'язання визначених для цього головних завдань. Дисертація складається із

вступу (у якому розкрита актуальність обраної теми і ступінь її розробки, визначена мета і завдання дослідження, містить джерельну базу, наукову новизну, теоретичне й практичне значення роботи), п'яти розділів, висновків і списку використаних джерел. Обсяг основного тексту дисертації – 350 сторінок, загальний обсяг дисертації – 370 сторінок. Список використаних джерел містить 350 найменувань, із них – 240 іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, сформульовано мету й завдання роботи, об'єкт і предмет, окреслено теоретико-методологічну основу дослідження, розкрито теоретичне і практичне значення дисертації, подано відомості про її апробацію, відображено структуру й обсяг роботи, наведено відомості про публікації.

У **першому розділі «Метафора як ключовий елемент у формуванні богослов'я відкуплення»** розглядаються важливість, значення та роль метафор у реконструкції біблійного та патристичного розуміння відкуплення.

У **підрозділі 1.1 «Теоретико-методологічні основи богословського вчення про метафори»** розглядається зростаючий інтерес до наукового інструментарію з таких наукових сфер як когнітивна лінгвістика, лінгвістична концептологія в біблійних та богословських дослідженнях, підкреслюється його значний потенціал. Особливо актуальним і потенційно корисним це може бути в сфері дослідження біблійного та ранньопатристичного вчення про відкуплення, оскільки для опису змісту того, що сталося на хресті, Писання використовує цілу низку образів і метафор, які взяті з різних доменів звичайних сфер життя того часу: «оправдання» (юридична сфера), «викуп» (комерційна), «зцілення» (медична), «жертва» (культува), «перемога над ворогом» (військова) та багато інших («звільнення», «очищення», «примирення» тощо).

Правильний аналіз і осмислення будь-якого концепту неможливий без правильного розуміння того, що таке метафора і як вона «працює» в формуванні концепту.

Відсутність чіткого розуміння принципів використання, тлумачення, узгодження метафор відкуплення привела до формування різних підходів, інтерпретацій і теорій відкуплення, кожна з яких побудована або на певній метафорі, або на особливому способі тлумачення однієї чи декількох метафор. Протягом історії Церкви і до нашого часу ведеться богословська боротьба між різними конкуруючими способами пояснення відкуплення. Край цим «битвам метафоричних теорій» можна покласти, лише заглибившись у розуміння природи метафори, механізму її дії, сформувавши чіткі принципи аналізу біблійних метафор і зрозумівши особливості відображення на їх основі біблійного концепту відкуплення. Тому в цій та і у багатьох інших сферах богослов'я дуже гостро постає проблема формування методології роботи з біблійними метафорами та принципів формування на їх основі богословських доктрин і вчень.

У **підрозділі 1.2 «Стан розробки проблеми»** розглядаються сучасні дослідження в цій сфері як серед українських та російських дослідників, так і в

англомовних джерелах. Окрім недостатньої уваги до метафори при аналізі біблійних концептів, у богословському дискурсі також існують очевидні проблеми з відсутністю чіткої термінології, визначення та класифікації ключових понять при роботі з метафорами і метафоричними моделями та теоріями при формуванні богословських доктрин. Через брак чіткої системи і визначень цих понять існує багато непорозумінь, непотрібних напружень у діалогах, нерозумінь позиції іншої сторони.

В підрозділі 1.3 «Існуючі підходи до формування вчення про відкуплення» проводиться дослідження підходів до формування біблійного вчення про відкуплення на основі метафор та метафоричних моделей, які сьогодні використовуються в богослов'ї. В описі кожного з цих підходів зазначено їх недоліки і проблеми, які виникають у кожному з них. Один із популярних способів формування доктрини – це вибір центральної моделі, за допомогою якої можна запропонувати всеохоплююче представлення конкретного біблійного вчення. Саме в такий спосіб сформовано більшість теорій відкуплення. Низка теорій намагаються здійснити інтеграцію певної теорії відкуплення з іншими теоріями чи з різноманітними сотеріологічними елементами (лейтмотивами, моделями інших аспектів сотеріології). Окремі дослідники змиряються з існуванням різних моделей та теорій і не вважають за необхідне їх узгоджувати між собою.

Підрозділ 1.4 «Концепції розуміння метафор» розглядає різноманітні теорії розуміння природи і ролі метафори, оскільки в нашому контексті саме метафора буде головним складовим елементом формування концепту. В останні десятиліття особлива увага була спрямована на концептуальну природу метафори, наголошуючи, що метафора відіграє не просто «декоративну» чи «емотивну» функцію, а є одним з інструментів опису реальності, механізм якого слід правильно розуміти.

У підрозділі 1.5 «Принципи “роботи” метафори» здійснюється дослідження природи метафори і принципів мапування аналогії. При мапуванні чи проєціюванні відбувається частковий перенос певних характеристик вихідного домену на цільовий домен. Таке «часткове метафоричне використання» важливе для розуміння того, як «працює» метафора при використанні в біблійних текстах.

У підрозділі 1.6 «Богословські проблеми при використанні біблійних метафор» здійснюється аналіз підводних каменів, з якими може стикатися біблієст, богослов чи звичайний читач Писання в тлумаченні та використанні біблійних метафор. Нерозуміння чи ігнорування цих проблем призводить до неправильного тлумачення метафор. Серед проаналізованих проблем розглядаються наступні: буквалізація та видалення умовного змісту метафори, культурна невідповідність у розумінні вихідного домену, ігнорування метафорою через неправильну перспективу, змішання різних метафор в один збірний образ, вихід за «область переносу» метафори. Також аналізуються ситуації, коли метафори на основі одного домену-джерела можуть використовуватися для опису різних ідей, що часто призводить до неправильного визначення місця конкретних метафор у загальній богословській картині. Розглядаються також проблеми вибіркового використання метафор, перспективізації вчення через призму однієї «ключової» метафори, ігнорування «незручних» метафор. Особливо підкреслюється проблема

неузгодженість метафор у рамках «великої картини» при формуванні певного концепту.

У **підрозділі 1.7 «Метафора, модель, теорія, концепт»** здійснюється дослідження таких важливих для формування богословського вчення понять як «метафора», «модель», «теорія», «концепт». Існує серйозна проблема в різному розумінні цих понять, що призводить до значної плутанини і непорозуміннь у різних аспектах вчення про відкуплення, класифікаціях різних підходів, розуміння розходження між різними поглядами тощо. Взавши за основу дослідженням Олівера Кріспа, Девіда Маклахлена, Золтана Ковешеса та продовжуючи розвивати їх ідеї, представлено різницю між простими і складними метафорами, між біблійною метафоричною моделлю та богословською теорією, між теорією та концептом. Запропоновано чітке розмежування цих понять та їх визначення, що дозволить правильно формувати біблійні концепти і краще розуміти процеси, які відбуваються в різних богословських системах при використанні метафоричних моделей та формування на їх основі богословських теорій. Представлено пояснення головних небезпек богословських метафоричних теорій та обґрунтовано переваги і важливість роботи саме з метафоричними моделями при формуванні богословського концепту. Підкреслено особливості богословських лейтмотивів, метонімії та синекдох.

Отже, у нашому дисертаційному дослідженні будемо розуміти метафору як «спосіб представити істину, яка повністю або частково невідома, порівнюючи її з чимось, що відомо людині» (Девід Вільямс), а концепт – як ментальну одиницю свідомості, яка об'єднує знання про певний предмет, здобуті через різносторонній досвід і пізнання людини, опосередкований різними аспектами культури та виражений через різноманітні мовні засоби.

В результаті показано, що богословська доктрина – це комплексна система узгоджених між собою богословських ідей, лейтмотивів, біблійних метафор і моделей, *метонімії*, синекдох й інших мовних та образно-художніх засобів, яка намагається максимально повно представити біблійний концепт.

У **підрозділі 1.8 «Формування вчення про відкуплення як репрезентація концепту»** представлено дослідження концепту, запозичений зі сфери когнітивної лінгвістики, як альтернатива до існуючих підходів щодо формування богословського вчення. За основу цього підходу взято напрацювання дослідників когнітивної лінгвістики Попової і Стерніна. В ньому здійснюється аналіз основних репрезентантів концепту, на основі якого проводиться когнітивна інтерпретація результатів, опис його змісту і моделювання. Основні етапи цього підходу поєднуються з ідеями методу формулювання теологічного вчення, запропонованого Грантом Осборном. Верифікація концепту здійснюється через аналіз його когерентності та відповідності поглядам ранньої Церкви. Цей підхід стане основою нашого вивчення біблійного вчення про відкуплення.

У **підрозділі 1.9 «Принципи роботи з метафорами»** на основі робіт таких дослідників як Лейкофф, Ковечеш, Бетюн-Бейкер, Лайал та інших сформульовано принципи, які будуть критично важливими в роботі з біблійними метафорами: 1) визначення області переносу метафори чи метафоричної моделі; 2) підхід до правильного тлумачення метафор у контексті формування богословського вчення.

Для визначення області переносу метафори (набору відповідностей між

вихідним і цільовим доменом) сформульовано наступні принципи: інваріантності, необхідності узгодження інференцій, несуперечності інференцій явним біблійним істинам та обмеження біблійними інференціями. Ці принципи будуть важливими для формування та інтерпретації біблійних метафор та моделей. На основі доробок таких дослідників як Мерроу, Райкен, Брюммер та інші сформульовано підхід тлумачення біблійних метафор, який буде використовуватись при аналізі біблійних метафор, які описують відкуплення.

У другому розділі «Контекст формування вчення про відкуплення» представлені основні сфери, які формують контекст для вірної репрезентації біблійного концепту відкуплення, який не формується у вакуумі. Він побудований на певному розумінні проблеми, яку вирішує відкуплення і яка найчастіше описується як «гріх». Цей термін, який, з одного боку, є дуже знайомим, насправді охоплює цілий спектр значень, що представляють різні сторони духовних проблем людини. З іншого боку, тема відкуплення є частиною більш широкої біблійної теми «спасіння», що розкривається в контексті цілого напрямку богослов'я – сотеріології.

Тема відкуплення – це лише один напрямок сотеріології. Важливо чітко бачити місце відкуплення в загальній сотеріологічній картині, щоб не змішувати наратив відкуплення з іншими сотеріологічними наративами, оскільки часто вони можуть описуватися за допомогою дуже схожих чи навіть однакових метафор. Тема наративу є також дуже актуальною для дослідження відкуплення, оскільки багато сотеріологічних понять мають наративну форму.

У підрозділі 2.1 «Наратив як центральна форма представлення відкуплення» на основі робіт Майкла Рута проаналізовано важливість наративу в сотеріології та в богослов'ї відкуплення. Рут показує, що будь-яка сотеріологія і її складові елементи будуть базуватися на певному наративі чи наративах. Базуючись на цих ідеях та застосовуючи їх до сфери відкуплення, сформовано поняття *історичний наратив* і *метафоричний наратив*. *Історичний наратив* представляє опис певної історичної події, а *метафоричний наратив* описує історичну подію за допомогою метафори. Будь-яка подія може бути описана як за допомогою історичного, так і метафоричного наративу.

Метафоричний наратив слідує основним принципам природи роботи метафори і тому передає опис події не лише метафорично, але також і фрагментарно, висвітлюючи лише певні аспекти реальності, яку він описує. Коли ми аналізуємо певну подію, яка описана за допомогою декількох наративів, перед нами постає завдання визначити, чи маємо справу з декількома лініями історичного наративу, чи з історичним та метафоричними наративами. Було сформульовано низку принципів, які допоможуть побачити, коли, швидше всього, маємо справу з метафоричним наративом, а саме: фрагментарність наративу, відсутність представлення цілісного наративу, представлення наративу лише в контексті пояснення, тлумачення історичного наративу, паралелізм з іншими наративами, які визнані як метафоричні, та інші.

В підрозділі проаналізовано наратив, який представляється через проповідь Євангелії чи апостольську керигму в новозавітних текстах. Чарльз Гарольд Додд виділив як ядро першоапостольської керигми вістку про смерть і воскресіння

Христа. Проаналізувавши різноманітні новозавітні тексти, показано, що саме перемога Христа над смертю була серцевиною ранньої «керигми» та «Євангелії» і тому саме ця ідея повинна стояти в центрі вчення про відкуплення. Відхід від цієї центральної лінії новозавітних текстів спрямував багатьох теологів формувати інший наратив, особливо коли основа орієнтувалась на біблійні метафори, що описують відкуплення, зокрема «прощення гріхів» та «викуплення».

У *підрозділі 2.2 «Концепт гріха як фундамент вчення про відкуплення»* проаналізовано поняття «гріх», особливо в контексті ідеї «прощення гріхів». Різноманітні теорії відкуплення вкладають різний зміст у поняття «гріх», «прощення гріхів», «відкуплення від гріха». Поняття «гріх» у багатьох цих перспективах часто описується через призму своєї культури і релігійного світосприйняття певної епохи. Правильний аналіз відкуплення вимагає повернення до правильного біблійного розуміння.

Встановлено і показано, що біблійне поняття «гріх» представляє собою комплексне поняття, яке включає в себе не лише «те, що ми зробили не так» і «те, що з нами не так», але й наслідки такого стану, зокрема такі як «вина за гріх», «наслідки гріха», «покарання за гріх».

На основі робіт таких дослідників Старого Завіту як Скляр, Лем, Вон Рад, Бідл показано, що слово «гріх» часто може описувати «наслідки гріха», які є не стільки проявом зовнішньої кари, а тим, до чого призводить гріх. Максим Сповідник навчає про «перший гріх» і «другий гріх». Саме це розрізнення різних аспектів гріха є критично важливим для правильної репрезентації біблійного вчення про відкуплення, оскільки «відкуплення» є відповіддю на проблему «гріха» в одному з його аспектів.

У *підрозділі 2.3 «Концепт спасіння як безпосередній контекст вчення про відкуплення»* проаналізовано біблійне вчення про спасіння, без чіткого розуміння якого не можемо вірно сформулювати вчення про відкуплення. Підкреслено важливе значення упорядкування сотеріологічної термінології перед тим, як буде представлена загальна сотеріологічна картина та місце відкуплення в ній.

Заради чіткості у використанні понять було прийнято рішення використовувати поняття «спасіння» для опису всієї повноти Божої спасительної місії, а за відсутності єдиного слова-репрезентанта, термін «відкуплення» позначатиме об'єктивний аспект спасіння, звершений через смерть і воскресіння Христа. Задля розрізнення термінів, слово «викуплення» (хоча воно і є синонімом слова «відкуплення») буде використовуватись у відношенні до біблійної метафори, яка описує «викуп», «викуплення». Проаналізовано представлення цілісного спасіння різними богословами. На основі класичного розгляду місії Христа через призму Його трьох головних ролей в якості «Помазаника» (грец. «Христос») – Царя, Пророка і Священика – запропоновано виділити три основні сфери спасіння, кожна з яких представлятиме певний аспект спасіння, що буде відповіддю на певну проблему людства, яка може бути представлена терміном «гріх» у різних його значеннях.

У відповідь на проблему «гріха» як відчуження від Бога спасіння представлятиме навернення до Бога, повернення людини під господство та царювання Христа. У відповідь на проблему «гріхів» (гріховності) як спотвореного

життя людини, що не відповідає Божому задуму, спасіння представлятиме процес «духовної трансформації» людини, яка слідує за вченням Ісуса як Пророка та Вчителя. У відповідь на проблему «гріха» як руйнівних наслідків, що ведуть людину до погибелі, спасіння полягатиме в усуненні необхідності зазнавати цих руйнівних наслідків, що в Писанні представлено через такі метафори як «прощення гріхів», «відкуплення», «виправдання» тощо. Христос є одночасно і Священиком, і Жертвою, завдяки якій людині прощаються гріхи. Саме розуміння цього третього аспекту спасіння є головним предметом дослідження, оскільки існують багато різних інтерпретацій, що саме стається у «відкупленні» і як саме людина отримує звільнення від «гріха» як наслідків.

Така цілісна сотеріологічна картина допомагає вирішити цілу низку проблем і сфер напруження в богослов'ї та більш правильно оцінити різні богословські перспективи на відкуплення. Так, те, що називають «моральними теоріями» відкуплення, насправді не належить до того, що ми назвали «відкупленням», а до інших аспектів сотеріології. Така перспектива допоможе більш вірно зрозуміти, що відбувалося в історії богослов'я з різними точками зору на спасіння та відкуплення. Одночасно зазначено, що наше дослідження не охоплює всієї глибини і широти біблійної холистичної сотеріології, яка також включає мета-нарративний, еклізіологічний та вселенський аспекти, кожен з яких коротко представлений.

У третьому розділі «Історичні та сучасні інтерпретації біблійного вчення про відкуплення» представлені різноманітні підходи до розуміння відкуплення, які виникали протягом історії Церкви та в сучасній богословській думці.

У підрозділі 3.1 «Класифікація теорій та підходів до відкуплення» аналізуються існуючі класифікації богословських тлумачень християнської доктрини відкуплення, більшість із яких є досить загальними і спрощеними, в яких існуючі теорії групуються навколо основного підходу тлумачення відкуплення або представляють звичайний перелік, побудований навколо різноманітних метафор. Переважна більшість класифікацій ігнорують онтологічний підхід, який є основою нашого дослідження. Навіть ті автори, які згадують про цю теорію, часто описують її досить поверхнево і нерідко асоціюють її з фізичною теорією. Запропоновано підхід, який класифікує існуючі теорії відповідно до об'єкту, де міститься головна проблема, яку вирішує відкуплення та щодо кінцевої цілі відкуплення. Виділено основні підходи в розумінні жертви Христа.

У підрозділі 3.2 «Містичні теорії» розглядаються та аналізуються містичні теорії, в яких головна проблема – рабство у диявола, якому людина свідомо чи несвідомо підкорила своє життя. Відповідно, жертва Христа спрямована на те, щоб визволити людину з цього рабства. У багатьох класифікаціях та оглядах не враховуються різноманітні підвиди такого підходу. Тому розглянуто декілька варіантів містичної теорії: 1) *теорія викупу*, в якій жертва Христа стає платою викупу від диявола; 2) *теорія Божественної хитрості*, згідно якої Бог перехитрує диявола, дозволивши йому вбити Христа, і використовує цей акт для визволення людини з-під влади диявола; 3) лейтмотив *Christus Victor*, який говорить про боротьбу і перемогу Христа над дияволом.

В сучасному богослов'ї з'являються різноманітні варіації цієї теорії, які наголошують на різних аспектах цієї перемоги. Проведений аналіз цих теорій

показує, що рідко хто притримувався цього підходу в «класичному» виді, запропонованому Орігеном. У багатьох Отців Церкви ця теорія була продовженням чи одним зі способів вираження онтологічного підходу. Обґрунтовано, що *Christus Victor* представляє собою сотеріологічний лейтмотив, а не теорію відкуплення.

У **підрозділі 3.3 «Юридичні теорії»** розглядаються та аналізуються два напрямки розуміння відкуплення, які виникли в період середніх віків історії Церкви. Аналізуються важливі фактори, які вплинули на виникнення цих теорій. В *юридичних теоріях відкуплення* головна проблема людини полягає в конфлікті з Богом чи з одним з Його атрибутів (найчастіше – справедливість чи гнів Божий). Згідно такого підходу, Христос задовольняє Божі вимоги, які Бог висуває до людини, і звільняє її від Божого покарання за гріх.

Хоча існують різноманітні варіації цих теорій, головними є такі: 1) *теорія сатисфакції* Ансельма Кентерберійського, згідно якої Христос Своїми заслугами задовольняє вимоги Божественної справедливості, заплативши за нас наш борг перед Богом; 2) *теорія замісного покарання*, запропонована головними реформаторами (Лютер, Кальвін) та розвинута подальшим реформаторськими й іншими протестантськими богословами. Згідно цієї теорії, Христос добровільно згоджується замістити нас, прийнявши на хресті нашу кару на Себе і задовільнивши вимоги Божої караючої справедливості. Наголос у цій теорії робиться не просто на смерті Христа на хресті, а саме на Його духовних стражданнях за нас, оскільки, згідно цієї теорії, Ісус переживає муки вічної Божої кари (гнів Божий, духовне відділення від Бога тощо). Саме цей вид юридичної теорії відкуплення є сьогодні домінуючим у протестантському богослов'ї. Аналіз показує, що головною проблемою теорії Ансельма є те, що він виходить за рамки біблійних метафор і будує свій підхід на основі розуміння ключових понять (таких як «гріх», «справедливість», «заслуги» тощо), які сформовані на основі культури його епохи. Те саме стосується і теорії замісного покарання, більш глибокий аналіз складових якої буде представлений у наступному розділі, де велика увага буде приділена елементам біблійної моделі суду, на якій побудована ця теорія. Обидві теорії містять цілу низку помилок у сфері тлумачення метафор, які були описані в першому розділі, такі як змішання метафор, культурна невідповідність, вихід за «область переносу» метафори тощо.

У **підрозділі 3.4 «Моральні теорії»** розглядаються та аналізуються теорії, які акцентують на суб'єктивному аспекті спасіння. В моральних теоріях головну проблему вбачають у гріховній душі людини, і за кінцеву мету вбачають зцілення людської душі від гріха через суб'єктивний вплив на людину жертви Христа. Серед цих теорій можна виділити два основних підходи: 1) *теорія морального впливу*, згідно якої в хресній жертві Ісуса людині являється велич Божої любові, яка торкається людської душі й приводить людину через покаєння до очищення від внутрішнього гріха; 2) *теорія морального прикладу*, згідно якої життя Христа, а особливо Його смерть стають прикладом вірності й відданості Богу, посвяти Його волі та побуджують нас наслідувати Ісуса, що стає причиною звільнення людини від гріха. Ці теорії не потребують детального аналізу в рамках нашого дослідження, бо вони насправді не належать до того, що ми назвали «відкупленням», а, швидше, представляють один з аспектів суб'єктивної сторони спасіння і повинні

розглядатися саме в цьому контексті.

У *підрозділі 3.5 «Онтологічні підходи»* представлена перспектива, яка розглядає проблему, з якою має справу відкуплення, про наслідки гріха, що проявляються в смертності й тлінності людини. Цей напрямок розуміння відкуплення є найменш розкритим зі всіх існуючих, особливо в західному богослов'ї, хоч він і є основною перспективою ранніх Отців Церкви.

Саме через брак уваги до цього підходу сформувався дві окремі позиції, які практично базуються на богослов'ї тих самих Отців Церкви. Першу позицію найчастіше називають «фізичною теорією» відкуплення, згідно якої стверджується, що смерть і тління людської природи перемагається силою Христового Божества через Воплочення Сина Божого. «Онтологічний підхід» чи теорія не згодна з таким поясненням позиції ранніх Отців Церкви і вказує на чітке патристичне вчення про те, що відкуплення відбувається завдяки смерті й воскресінню Христа. Жертва Христа спрямована на те, щоб звільнити людську природу від наслідків гріха, якими є смерть і тління. Така позиція представлена і підтверджена ідеями Отців Церкви та сучасних богословів.

Авторською гіпотезою нашого дослідження є те, що саме онтологічний підхід до відкуплення був метапарадигмою для біблійних і ранньопатристичних авторів. Саме тому замість короткої оцінки цього погляду запропоновано глибоке обґрунтування цієї перспективи, яке буде представлено в наступному розділі. Проте в аналізі онтологічних підходів висвітлена критика «фізичної теорії» відкуплення.

Четвертий розділ «Біблійне вчення про відкуплення» є ключовим у нашому дослідженні, оскільки тут, взявши до уваги контекст цілісної сотеріології, підґрунтя біблійного розуміння гріха та його різноманітних аспектів, на основі базового біблійного нарративу, представленого в апостольській керигмі, та використовуючи інструментарій дослідження концепту та метафори, здійснюється дослідження процесу формування біблійного вчення про відкуплення.

У *підрозділі 4.1 «Опис підходу»* подано основні етапи формування вчення про відкуплення на основі дослідження концепту. Наголос робиться на особливостях використання цього підходу в контексті біблійного вчення про відкуплення. Підкреслюється роль нарративу, важливість контексту цілісної сотеріології. Правильне відтворення біблійного концепту відкуплення і створення цілісного вчення про відкуплення можливе лише тоді, коли тлумачимо кожен метафору в рамках її культурного й історичного контексту і тоді інтегруємо розуміння цих метафор в одну цілісну комплексну картину вчення про відкуплення, сформовану на основі основних біблійних репрезентантів цього концепту. Здійснюється опис номінативного поля концепту.

У *підрозділі 4.2. «Основні біблійні метафоричні моделі»* аналізуються не просто окремі метафори, а головні метафоричні моделі, які представляють біблійне вчення про відкуплення: «юридична модель суду», «викуплення», «жертва за гріх», «примирення» та «прощення». Кожна з цих моделей групує цілий кластер метафор навколо головної метафори. Саме ці моделі є головними в Писанні, навколо них формуються основні теорії відкуплення, тому їм приділена особлива увага. При аналізі використовуються принципи тлумачення метафор, сформовані в першому розділі.

У підрозділі 4.3 «Основні біблійні метафори та інші репрезентанти» аналізуються окремі репрезентанти біблійного концепту відкуплення, зокрема: ключові метафори, метонімії, наративний опис та інші мовні й художньо-образні засоби репрезентації концепту.

У підрозділі 4.4 «Репрезентація біблійного концепту відкуплення» представлені заключні кроки дослідження концепту відкуплення. Взявши за основу аналіз основних репрезентантів концепту, представлений у підрозділах 4.2 та 4.3, здійснюється інтерпретація результатів, опис змісту концепту та моделювання концепту. Особлива увага приділяється питанню гармонійної інтеграції основних репрезентантів концепту в цілісну картину відкуплення.

П'ятий розділ «Ранньопатристичне вчення про відкуплення» присвячений аналізу розуміння теології відкуплення у ранніх Отців Церкви до Афанасія Александрійського включно. Одним із серйозних аргументів на користь тієї чи іншої позиції в богослов'ї є історичність і поширеність вчення. В богословській літературі відразу декілька перспектив на відкуплення (такі як: *Christus Victor*, теорія викупу в диявола, теорія замісного покарання, «фізична теорія» та онтологічний підхід) стверджують, що вони відображають ранньопатристичний погляд на відкуплення.

В останні роки прихильниками теорії замісного покарання була зроблена низка спроб довести історичність і традиційність своєї теорії. Такий аналіз заповнює прогалину в історичному богослов'ї щодо вчення про відкуплення, показує безпідставність позиції про історичність теорії замісного покарання, та доводить, що онтологічна перспектива не лише присутня в творах більшості Отців Церкви ранньої Церкви, але й займає там центральне положення. Щоб уникнути поверхневої оцінки теології відкуплення ранніх Отців Церкви, сформовано критерії виявлення наявності у них тієї чи іншої позиції. На підставі цих критеріїв проаналізовано вчення про відкуплення наступних ранніх християнських авторів та Отців Церкви: Климент Римський, автор «Послання до Діогнета», Ігнатій Антіохійський, автор «Послання Псевдо-Варнави», Юстин Мученик, Мелітон Сардійський, Іринеї Ліонський, Тертуліан, Євсевій Кесарійський та Афанасій Александрійський.

Доведено, що онтологічне розуміння відкуплення як перемога над смертю і преображення людської природи у Христі є домінуючим поглядом Церкви перших століть християнства.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дисертаційного дослідження сформульовано такі узагальнюючі висновки, які мають теоретичне і практичне значення.

Суть біблійного та ранньопатристичного вчення про відкуплення найкраще сформульована в онтологічному підході до розуміння відкуплення, який представляє головний зміст смерті та воскресіння Христа – звільнення людської природи від влади смерті й тління, її трансформації і наділенні якостями безсмертя і нетління.

Це вчення відображено в біблійних текстах насамперед у першоапостольській керигмі, яка проголошує смерть і воскресіння Христа заради спасіння людей. Цей базовий наратив представляє те, що сталося з людською природою Христа, яка

зазнала смерті, але здолала цю смерть силою Христового божества, яке навіки преобразило людську природу Христа, дарувавши їй безсмертя та нетління. Зменшення уваги до цього базового нарративу призвело до того, що богослови і церковні діячі почали формувати інші нарративи, які намагалися більш глибоко пояснити зміст смерті Христа через розвиток біблійних метафор «викуплення», «прощення гріхів», «жертва». Другий головний спосіб, як Писання передає зміст і значення смерті і воскресіння Христа, – саме за допомогою різноманітних метафор, які взяті з різних доменів людського життя. На жаль, у багатьох богословських презентаціях відкуплення ці два основні способи його представлення розійшлися і часто ніяк не були взаємозв'язані. Це призвело до того, що дуже часто вчення про відкуплення було зведено до однієї основної теорії відкуплення, яка найчастіше будувалася на певній біблійній метафорі чи метафоричній моделі, зокрема: «викуп», «прощення», «виправдання», «умилостивлення» тощо.

Незважаючи на те, що в метафорі завжди здійснюється обмежений перенос аналогії, теорії відкуплення найчастіше розвивали та розбудовували інференції своєї головної метафори для того, щоб мати повний завершений логічний нарратив чи модель. Саме на такому підході будувалася більшість богословських позицій щодо відкуплення і протягом історії церкви велися тривалі дебати між різними позиціями. Такий стан привів до відсутності богословського консенсусу, серйозних розбіжностей і навіть боротьби між різними богословськими позиціями християнських конфесій.

Богословський консенсус неможливий без повернення до біблійної та ранньопатристичної перспектив, які, на нашу думку, є єдиними. Як було показано, онтологічна перспектива на відкуплення, представлена в ранніх Отців Церкви, дає нам орієнтири до розуміння не лише суті відкуплення, але і ключів до тлумачення біблійних метафор. Саме в діалозі Писання і творів Отців можемо побачимо багатогранність таких понять як «спасіння», «гріх». Йоанн Златоуст говорить про багатогранність спасіння Христового, а Афанасій Великий – про спасіння «цілої людини». В Максима Сповідника бачимо ідею «першого» і «другого» гріха. В патристичних творах простежуємо, що часто біблійні метафори служать для розкриття однієї і тієї ж реальності за допомогою різних образів. Однак в Отців усі ці ідеї ніколи не викладені в чіткій систематичній формі, їх можна побачити лише при уважному читанні їхніх творів.

Дослідження сучасної біблеїстики також доводить багатогранність біблійного поняття «гріх». Багато богословів наголошують на різних аспектах чи етапах поняття «спасіння». Однак існує потреба в дослідженнях, які би могли звести усі ці ниті разом для того, щоб представити цілісну багатогранну біблійну перспективу спасіння і того місця, яке в ній займає відкуплення. Саме така спроба інтегрувати усі ці елементи була проведена в нашому дисертаційному дослідженні.

Досягнення сучасної когнітивної лінгвістики представляють спосіб дослідження концепту, що в поєднанні з базовими принципами герменевтики є найкращим підходом для формування богословського вчення. Багато сучасних дослідників вказують на те, що мова Святого Письма є значною мірою метафорична, оскільки вона розкриває незнайому нам реальність через те, що уже нам знайоме. Саме тому ключовими репрезентантами біблійного концепту

відкуплення є метафори. Правильна реконструкція біблійного концепту відкуплення неможлива без розуміння природи і принципів роботи метафор та їх інтеграції в цілісний концепт.

Запропонована в дисертації методологія роботи з метафорами та репрезентації концепту є актуальною і корисною в дослідженні не лише концепту «відкуплення», а й будь-якого іншого біблійного чи богословського концепту, оскільки часто вони також представлені за допомогою метафор. Цей підхід запобігає формуванню крайніх однобоких богословських перспектив, які будуються на обмеженому наборі метафор чи істин, і вимагає розгляду й аналізу усіх основних репрезентантів концепту та їх правильної гармонійної інтеграції в одну цілісну картину.

Відкриття центрального значення онтологічної теорії відкуплення для християнства перших трьох століть дозволяє переосмислити конфесійне богослов'я відкуплення у більш універсальному, екуменічному та діалогічному руслі. Окреслена перспектива представляє для різних конфесій те, що є особливо важливим для кожної з них. Для Православ'я та Католицизму онтологічний підхід представляє позицію, глибоко закорінену в творах Отців Церкви, а для протестантів – позицію, яка має найширшу біблійну основу, оскільки не ігнорує жодними важливими метафорами відкуплення, включаючи юридичні. Більше того, онтологічний підхід наголошує не просто на біблійності своєї позиції, а особливо підкреслює важливість розуміння ключових біблійних понять саме в рамках біблійної культури та ключових мета-наративів Писання.

В діалозі зі світоглядами, відмінними від християнства, цей підхід представляє такий образ Бога і Божого спасіння, який хоч і вимагає віри, щоб прийняти біблійне свідоцтво про реальність і зміст Христової смерті й воскресіння, але не викликає відторгнення та зневаги, які часто провокують теорії, що змальовують Бога, який або торгується з дияволом, або вимагає жертви, на яку Він міг би вилити свій праведний гнів. Онтологічний підхід представляє Божу перемогу над смертю – причиною найбільшої екзистенційної тривоги людства – страху смерті. Цікаве поєднання ідей, близьких до онтологічного розуміння відкуплення, з психологією та консультуванням бачимо у протестантського психолога Річарда Бека, який показує, що смерть є найфундаментальнішою людською проблемою, а страх перед нею є причиною багатьох духовних і психологічних розладів. Євангеліє проголошує про Христову перемогу над смертю, для всіх, «хто все життя страхом смерті тримався в неволі» (Євр. 2:15).

Онтологічний підхід має значний місіонерський потенціал, оскільки благовістя потребує постійної адаптації вічної незмінної вістки Євангелії до сучасної культури чи культури, яка потребує почути Євангеліє вперше або по-новому. Багато місіологів наголошують на тому, що ця вістка повинна бути представлена в формі і мовою, зрозумілою для адресата. Однак правильно підбирати нові метафори, приклади, образи можна тільки тоді, коли є чітке розуміння суті й основних елементів вістки про спасіння через смерть і воскресіння Христа.

Базові ідеї нашого дисертаційного дослідження мають прямий вплив на розуміння таких понять як «справедливість», «покарання», «прощення», «жертва» тощо не лише в контексті богослов'я. Наше розуміння цих концепцій буде значною мірою визначати, чи ми дотримуємось «карального правосуддя» (retributive justice)

або ж «відновлюючого правосуддя» (restorative justice). Низка дослідників зазначають, що підтримка багатьма християнами радикальних каральних мір юридичної системи прямо пов'язана зі схваленням ідей теорії карального заміщення. Джордж Лейкоф і Марк Джонсон в своїх роботах наголошують, що метафори, які стоять за цими поняттями в нашому мисленні, впливають не лише на богословські ідеї, але й на питання виховання, суспільної моралі та навіть політики.

Саме тому результати представленого дисертаційного дослідження мають велике значення не лише для богослов'я, особливо його центрального вчення про спасіння та відкуплення, але й для багатьох практичних аспектів життя.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Ковалів П. М. Богословські проблеми при використанні біблійних метафор // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. – Вип. 42 (55). – С. 92-101.
2. Kovaliv P. Irenaeus' anthropology as the key to understanding of his soteriology // Практична філософія. – 2018. – № 2 (№68). – С. 129-136.
3. Ковалів П. Патристична теорія спокути // Практична філософія. – 2018. – № 1 (№67). – С. 184-191.
4. Ковалів П. М. Теорія карального заміщення: критичний аналіз // Практична філософія. – 2017. – № 3 (№67). – С. 66-74.

Статті в іноземних наукових фахових виданнях:

5. Kovaliv P. Ontological Theory of Atonement in Early Patristic Thought // Modern Science. Moderní věda. – 2017. – № 5. – С. 104-110.

Статті в інших наукових збірниках:

6. Ковалів, Петр. Теория карательного замещения: критический анализ // Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (8-9 грудня 2017 р., Львів). – Львів, 2017. – С. 107-108.
7. Ковалів П. М. «Біблія як основа християнської моралі» // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції з питань духовно-морального виховання учнівської молоді. – Київ-Житомир, 2012 – С. 31-40.

АНОТАЦІЯ

Ковалів П. М. Біблійна та ранньопатристична теологія відкуплення. –

Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2021.

Дисертація присвячена дослідженню вчення про Христове відкуплення в біблійній та ранньопатристичній сотеріології. Робота аналізує існуючі підходи до формування вчення про відкуплення та форми представлення цього вчення, вказує на їх суттєві недоліки. Для більш точної репрезентації біблійного вчення запропоновано вирішити низку проблем у сферах, які служать основою і контекстом

вчення про відкуплення, такі як: формування цілісного вчення про спасіння і визначення місця відкуплення в ньому; повернення до цілісного біблійного розуміння гріха та його наслідків, на які відкуплення є відповіддю; повернення до базового новозавітного нарративу відкуплення; формування принципів тлумачення біблійних метафор відкуплення та їх інтеграції в цілісний узгоджений концепт.

Пропонується звернути увагу на часто занедбаний онтологічний підхід розуміння відкуплення, який, на думку автора, не тільки вірно репрезентує біблійне вчення про відкуплення, але також і погляд раннях Отців Церкви. Вперше представляється не лише чітке формулювання онтологічного погляду на відкуплення, але й його обґрунтування на основі Писання. Для цього проведено дослідження біблійного концепту відкуплення на основі розроблених принципів аналізу метафор і запропонована модель концепту відкуплення на основі онтологічного підходу.

Для того, щоб заповнити прогалину в історичному богослов'ї щодо вчення про відкуплення, в роботі також проведено аналіз вчення раннях Отців Церкви і доведено, що саме онтологічний підхід займав центральне місце в їх богослов'ї відкуплення.

Ключові слова: відкуплення, сотеріологія, метафора, концепт, гріх, спасіння, нарратив, кериґма, метафорична модель, лейтмотив, інтеграція, теорії відкуплення, жертва, Афанасій Александрійський, Іринеї Ліонський, онтологічна перспектива, прощення, патристика.

АННОТАЦІЯ

Ковалив П. М. Библейская и раннепатристическая теология искупления.
– Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.14 – богословие (041 – Богословие). – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2021.

Диссертация посвящена исследованию учения о Христовом искуплении в библейской и раннепатристичной сотериологии. Работа анализирует существующие подходы к формированию учения об искуплении и формы представления этого учения, и указывает на их существенные недостатки. Для более точной репрезентации библейского учения предложено решить ряд проблем в сферах, которые служат основой и контекстом учения об искуплении, такие как: формирование целостного учения о спасении и определение места искупления в этом учении; возврат к целостному библейскому пониманию гріха и его последствий, на проблему которых искупления является ответом; возвращение к базовому новозавітному нарративу искупления; формирование принципов толкования библейских метафор искупления и их интеграции в целостный согласованный концепт.

Предлагается обратить внимание на часто заброшенный онтологический подход понимания искупления, который по мнению автора не только верно представляет библейское учение об искуплении, но также и взгляд ранних Отцов Церкви. Впервые представляется не только четкая формулировка онтологического

взгляда на искупление, но и его обоснование на основании Писания. Для этого проведено исследование библейского концепта искупления на основе разработанных принципов анализа метафор и предложена модель концепта искупления на базе онтологического подхода.

Для того, чтобы заполнить пробел в историческом богословии учения об искуплении, в работе также проведен анализ учения ранних Отцов Церкви и доказано, что именно онтологический подход занимал центральное место в их богословии искупления.

Ключевые слова: искупление, сотериология, метафора, концепт, грех, спасение, нарратив, кериγμα, метафорическая модель, лейтмотив, интеграция, теории искупления, жертва, Афанасий Александрийский, Иринея Лионский, онтологическая перспектива, прощение, примирение, патристика.

SUMMARY

Kovaliv P. M. Biblical and early patristic theology of redemption. – The manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Studies, Specialty 09.00.14 – Theology (041 – Theology). – National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to the study of the doctrine of Christ 's redemption in biblical and early patristic soteriology. The paper analyzes the existing approaches to the formation of the doctrine of redemption and the forms of presentation of this doctrine, and points out their significant shortcomings. For a more accurate representation of biblical teaching, it is proposed to resolve a number of problems in areas that serve as the foundation and context of the doctrine of redemption, such as: the need for a holistic doctrine of salvation and place of redemption as part of this doctrine; the need to return to a holistic biblical understanding of sin and its consequences, to which redemption is the answer; the need to return to the foundational New Testament narrative of redemption; formation of principles of interpretation of biblical metaphors of redemption and their integration into a holistic coherent concept.

The dissertation calls to pay attention to the often neglected ontological perspective on redemption, which according to the author not only correctly represents the biblical doctrine of redemption, but also the view of the early Church Fathers. For the first time, not only a clear formulation of the ontological view of redemption is presented, but also its foundation in the Scripture. In order to do that the dissertation have developed principles of metaphor analysis and principles of the concept representation. These principles have been used to model the biblical concept of atonement based on the ontological approach.

In order to fill the gap in historical theology regarding the doctrine of redemption, this work also analyzes the teachings of the early Church Fathers and proves that the ontological perspective on redemption was at the center of their theology of redemption.

Key words: redemption, atonement, soteriology, metaphor, concept, sin, salvation, narrative, kerygma, metaphorical model, motif, integration, theory of atonement, sacrifice, Athanasius of Alexandria, Irenaeus of Lyon, ontological perspective, forgiveness, patristics.